

ОСОБЛИВОСТІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.

Історіографія проблем соціального розвитку радянського суспільства другої половини 30-х рр. налічує десятки монографічних праць та сотні науково-популярних статей, опублікованих протягом сорока років. Левова доля припадає на 90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст., коли історики активно висвітлювали обставини та наслідки політичних репресій, голодомору, масових депортацій етнічних груп. З'ясовуючи політико-економічні та ідеологічні підвалини становлення тоталітарної системи в Україні, дослідники започаткували і суттєво розвинули політологічний аспект суспільних трансформацій, що відбулися тоді, але знехтували проблемами соціальної історії. Пріоритетні для радянської історичної науки теми зазнали своєрідної теоретико-методологічної ревізії, яка мала виразні ознаки емпіричного критицизму та категоричних оцінок минувшини. Історія відбулася, відтак заслуговує на об'єктивний аналіз подій, фактів, явищ.

Сучасна історична наука повертається до соціальної проблематики, досліджуючи суспільство через біографічні нариси про яскраві особистості та повсякденне життя соціальних груп. У зв'язку з цим, крім репресій і тоталітаризму, характерних для 30-х рр., важливо дослідити матеріальне становище радянських пенсіонерів, тобто з'ясувати особливості пенсійного забезпечення в УСРР другої половини 30-х рр. в контексті повсякденного життя суспільства.

Спеціальних історичних досліджень проблем пенсійного забезпечення немає, але в літературі висвітлювалися окремі аспекти, починаючи з другої половини 30-х рр.¹ Наприкінці 50-х рр. вийшла друком брошура, автори якої віднесли пенсії до основного виду соціального забезпечення². Висвітлюючи історію соціального страхування, деякі дослідники торкалися і призначення пенсій³. У 1968 р., коли виповнилося 50 років «радянського соціального забезпечення», з'явилося декілька праць, автори яких виокремлювали історію становлення в СРСР пенсійної справи⁴. Вони вирізнялися від попередніх розвідок залученням джерельної бази. У 1973 р. була захищена одна з перших дисертацій про функціонування системи соціального забезпечення⁵. Авторами згаданих праць виступали юристи, економісти, медики, а історики займалися іншими проблемами.

Мета і завдання цієї науково-аналітичної розвідки полягає в тому, щоб виявити ключові соціальні пріоритети пенсійного забезпечення в державі, яка нехтувала загальноцивілізаційними цінностями, натомість підкреслювала класові принципи. Науково-світоглядний інтерес викликає мотиваційна сторона функціонування системи соціального забезпечення і пенсійного зокрема, зважаючи на політичний терор, депортації, переслідування, голод, карткову систему матеріального розподілу, які дисонують в контексті так званого державного філантропства.

Влітку 1934 р. в Україні налічувалося 176 тис. пенсіонерів всіх категорій, у тому числі 26 тис. інвалідів громадянської та імперіалістичної воєн, 25 тис. сімей загиблих на війні, 95 тис. сімей призовників Червоної армії, персональних пенсіонерів республіканського і місцевого значення⁶. Про них згадував нарком соціального забезпечення УСРР І. Слинко, якого призначили 7 липня 1934 р. замість Г.М. Покорного. Щорічно на пенсії витрачалося 35 млн крб., забезпечуючи у такий спосіб розміри пенсій – інвалідам війни в містах 15 крб. 30 коп., а на селі – 6 крб. 12 коп.⁷ Місячна пенсія професора становила 45 крб., академіка – 90 крб.⁸ За роки колективізації та голоду кількість пенсіонерів в Україні, яких забезпечували органи собезу, зменшилася на 23 тис. осіб, порівняно з 1929 р. коли їх налічувалося 199,3 тис.⁹ У 1932 р. соціальними послугами було охоплено лише 65% інвалідів громадянської та 52% першої світової воєн, а також дві третини родин загиблих на війні чоловіків¹⁰. Персональні пенсіонери, кількість яких неухильно зростала, досягнувши у 1932 р. 7100 осіб, мали стабільне пенсійне забезпечення¹¹. Наркомсобез передав міським товариствам взаємодопомоги (МТД) 4,5 тис. пенсійних справ «декласованого елементу», а загалом «на плечі» громадських об'єднань переписали 10 тис. пенсіонерів, відтак МТД мало забезпечити 14500 осіб, виділивши 840 тис. крб. на рік¹². Їх переважно забезпечували щоденним харчуванням та побутовим утриманням.

Пенсійне забезпечення належало до пріоритетних напрямів діяльності структурних підрозділів системи Наркомсобезу УСРР. Вони переймалися насамперед призначенням пенсій інвалідам війни та військової служби, а також особам, прирівняним до них. Так, 16 липня 1935 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про розмір пенсій для інвалідів війни і військової служби, осіб, до них прирівняних, а також членів сімей цих осіб», якою встановив такі місячні норми пенсій: для інвалідів «імперіалістичної війни» першої групи – 30 крб., якщо вони не мали підсобного господарства, а

.....
другої групи – 20 крб.¹³ За наявності власного сільського господарства розмір пенсій зменшували вдвічі. До уваги брали кількість непрацездатних членів родини, а також визначили «порядок і умови припинення сплати пенсій за майновим станом пенсіонерів». Постанова набирала чинності з 1 липня 1935 р., а 4 серпня того ж року ЦВК і РНК УСРР затвердили «Положення про державне забезпечення інвалідів війни і військової служби, осіб, до них прирівняних, а також членів сімей цих осіб». Згідно з Положенням всі попередні постанови, починаючи з 1922 р. і до 1930 р. включно, скасовувалися. За вказані роки було ухвалено 7 постанов, які стосувалися пенсій інвалідів війни та військовослужбовців. Право на отримання державної пенсії мали: особи, що стали інвалідами у зв'язку з участю в громадянській війні або під час військової служби в РСЧА; інваліди з числа колишніх червоногвардійців і червоних партизан; особи, прирівняні в соціальному забезпеченні до інвалідів громадянської війни (що надавали допомогу органам НКВС в охороні «радянських кордонів, державного порядку і безпеки»); сім'ї померлих або «безвісно відсутніх» учасників громадянської війни та військовослужбовців; «інваліди імпералістичної війни»¹⁴. До категорії пенсіонерів зараховувалися особи, «які вели активну боротьбу з контрреволюцією і в зв'язку з цим втратили працездатність, а також особи, які втратили працездатність від дій контрреволюції, куркульської помсти»¹⁵. Таким чином, судячи з §1 Положення, право на пенсійне забезпечення мали інваліди першої світової та громадянської воєн, червоноармійці і червоні партизани, активісти, військовослужбовці, а також члени, що перебували на утриманні померлої або «безвісно відсутньої особи». Пенсію одержували діти, брати, сестри до 16-річного віку, а також ті, що навчалися в навчальних закладах до 18-річного віку; непрацездатні дружини і батьки, які втратили працездатність (для чоловіків – до 60 років, для жінок – до 55 років). Інвалідам громадянської війни та військової служби в РСЧА передбачалися «сімейні надвишки»: при одному непрацездатному – 20% належної місячної норми пенсії, двох – 30%, трьох – 40% надбавки. Подібна вимога стосувалася також інвалідів першої світової війни, але в межах 10–30% «надвишку». Пенсіонери мали право лише на одну пенсію, яку нараховували з місцевого бюджету «за місцем постійного проживання» відповідні президії сільських і міських рад, а в містах обласного підпорядкування – інспектори соціального забезпечення міськрад. НКСЗ встановлював порядок призначення і оскарження відповідних постанов президій рад та інспектур.

На підставі згаданих постанов РНК УСРР від 16 липня та 4 серпня 1935 р. НКСЗ УСРР розробив та оприлюднив інструкцію про державне забезпечення інвалідів війни і військової служби. Нею скасовувалося 13 різних циркулярів, інструкцій і постанов, виданих НКСЗ УСРР протягом 1926–1933 рр. Інструкцією 1935 р. право на державне забезпечення надавали особам рядового складу старої армії, які проживали в будинках для інвалідів. Особам офіцерського складу «старої (царської) армії» пенсію призначали за умови, «коли вони в дальшому були в РСЧА і флоті і брали активну участь в захисті радянської влади або коли вони, беручи участь в радянській або громадській роботі, довели свою відданість радянській владі»¹⁶. Дружина, що одержувала пенсію за померлого чоловіка, втрачала її у випадку одруження.

Основними формами державного забезпечення були визнані: трудове влаштування, пенсії і допомоги, утримання в установах собезу, народної освіти та охорони здоров'я. Пенсійне забезпечення надавали інвалідам першої і другої групи, особам, які не досягли 16 років, учням до 18 років, чоловікам 60-річного та жінкам 55-річного віку, родинам, які мали дітей до 8 років¹⁷. Перебування інвалідів у лікарнях терміном до 6 місяців не позбавляло їх права на пенсійне забезпечення. Для інвалідів «трудоових одноосібників», якщо розмір сплачуваного ними сільгосподатку не перевищував 125% «твердої ставки», пенсія виплачувалася. Інструкція, крім перелічених особливостей, які не мали застосування у попередніх постановах, регламентувала діяльність органів соціального забезпечення.

31 січня 1937 р. ЦВК і РНК СРСР переглянули розміри пенсій інвалідам громадянської війни і військової служби в РСЧА, колишнім червоногвардійцям і червоним партизанам, які були встановлені у 1935 р. Місячна норма інваліда першої групи без заняття сільським господарством становила 65 крб. (з господарством – 40 крб.); сімей померлих з трьома і більше непрацездатними членами – 45 і 25 крб.; з двома непрацездатними – 35 і 20 крб.; з одним – 25 та 15 крб.¹⁸ Зберегли принцип «сімейних надвишок» для інвалідів-пенсіонерів у випадках, якщо на їх утриманні перебували непрацездатні члени сім'ї, що проживали спільно з ними. Надбавки становили від 40 до 20%. Раднарком УРСР видав аналогічну постанову 29 червня 1937 р., врахувавши положення та принципи постанови союзного уряду від 31 січня 1937 р. ЦВК та РНК УРСР постановили 2 вересня 1937 р. «призначити інвалідам з числа колишніх червоногвардійців і червоних партизанів і членам їх сімей пенсій на 25% вище пенсій, встановлених для цієї категорії осіб»¹⁹. Про підвищення пенсій

«інвалідам імперіалістичної війни» не йшлося. Про них згадали у «Положенні про будинки для дорослих інвалідів системи НКСЗ УРСР» від 4 серпня 1938 р. Вони, як і решта інших категорій соціального забезпечення, мали право на притулок у будинках для інвалідів²⁰. Інструкцією НКСЗ УРСР 20 серпня 1938 р. передбачалося трудове влаштування, навчання і перекваліфікація інвалідів, які перебували на обліку собезу²¹. 28 березня 1938 р. НКСЗ УРСР затвердив «Положення про Інститут відновлення працездатності і протезування інвалідів», директора якого призначав нарком соціального забезпечення²².

Пенсійне забезпечення науково-педагогічних працівників протягом 1934–1936 рр. відбувалося на підставі постанови 21 березня 1934 р. «Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів»²³, яку доповнювали 7 жовтня 1934 р. та 23 лютого 1936 р.²⁴ Так, 25 листопада 1934 р. персональну пенсію 500 крб. на місяць призначили родині М.С. Грушевського²⁵. Дослідники соціально-побутових умов життя інтелігенції в Україні 20–30-х рр. підкреслюють її жалюгідне матеріальне забезпечення²⁶. 9 квітня 1938 р. ЦВК і РНК УРСР ухвалили положення «Про пенсійне забезпечення наукових і педагогічних працівників вищих учбових закладів і наукових установ». Право на пенсію мали академіки та члени-кореспонденти АН УРСР, професори, доценти, асистенти, старші викладачі навчальних закладів, а також професори, старші і молодші наукові співробітники дослідних установ. У випадку їх смерті пенсію одержували рідні: діти, брати і сестри до 18 років, а учні - до закінчення школи²⁷. Пенсію призначали за наявності умов: перебування на посаді не менше 25 років, в тому числі не менше 15 років при радянській владі; якщо вони досягли пенсійного віку (чоловіки - 60 років, жінки - 55 років) та прослужили не менше 10 років при радянській владі або втратили працездатність (перша і друга група інвалідності), не досягнувши пенсійного віку, проте мали 15 років педагогічного стажу. До стажу науково-педагогічної роботи зараховували проходження військової служби в РСЧА, в червоногвардійських або червоно-партизанських загонах, а також діяльність на виборних посадах в радянських установах, громадських та професійних організаціях після 7 листопада 1917 р., перебування в науковому відрядженні. Безперервним педагогічним стажем вважали «час перебування у в'язниці або у фортеці, на каторзі або в засланні за революційну політичну діяльність, спрямовану на повалення царського і капіталістичного ладу, а також усунення в дореволюційний час від науково-педагогічної роботи за протиурядову діяльність»²⁸. Вражає наявність політичної мотивації, якої не спостерігалось при встановленні пенсійного забезпечення інвалідам першої світової війни. Розміри пенсій становили: для академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, зав. кафедрами, професорів кафедр і науково-дослідних установ з вченим ступенем доктора наук – 600 крб. на місяць; професорів і зав. кафедрами без наукового ступеня доктора наук – 500 крб.; доцентам кафедр, старшим і молодшим науковим співробітникам кандидатам наук – 400 крб.; доцентам без наукового та асистентам з науковим ступенем кандидата наук – 350 крб.; асистентам і старшим викладачам без наукового ступеня - 300 крб. Сумісництво дозволялося пенсіонерам, але якщо пенсія разом з постійними заробітками або доходами не перевищувала півтораразового розміру пенсій.

До елітної групи належали персональні пенсіонери. 8 липня 1935 р. ЦВК і РНК УСРР затвердили «Положення про персональні пенсії»²⁹, скасувавши всі попередні нормативно-правові акти. Персональні пенсії призначалися особам «за виняткові заслуги перед республікою в революційній, державній, професійній, громадській, господарській, культурній діяльності і в області оборони Союзу РСР»³⁰. Існували два типи персональних пенсій: республіканського і місцевого значення. Право на звання пенсіонера республіканського значення мали п'ять категорій осіб: Герой Радянського Союзу, нагороджені орденами СРСР, почесною революційною зброєю та орденом Червоного Прапора; заслужені діячі науки, техніки, мистецтва та народні артисти республіки; ті, що «за свою активну підпільну революційну роботу зазнали репресій від царської чи контрреволюційної влади», видатні працівники в області оборони держави, державної, громадської, наукової, технічної, винахідницької і мистецької діяльності», нагороджені Президією ЦВК УСРР званням Героя Праці. Персональні пенсії місцевого значення надавали активним учасникам революційного руху, підпільникам періоду революції та громадянської війни, організаторам і керівникам загонів Червоної гвардії, повстанських і партизанських червоних загонів, «видатним працівникам радянських органів», медичним і ветеринарним працівникам, які втратили працездатність під час боротьби з епідеміями, особам, відзначених урядом за особливо «героїчні дії при обороні соціалістичної власності», а також тим, які «вели активну боротьбу з куркулями та контрреволюцією на селі і в зв'язку з цим втратили працездатність»³¹. Призначенням персональних пенсій займалася комісія при РНК УСРР, яку очолював нарком соціального забезпечення або його заступник. Норми пенсій становили:

республіканського значення 150–400 крб., а місцевого – від 75 до 300 крб. на місяць³². Якщо пенсіонер мав додаткові заробітки, то пенсія виплачувалася дещо меншою, тому існувала така вилка. Персональні пенсіонери мали певні пільги в квартплаті, а пенсії звільнялися від усіх місцевих податків і зборів. Будинки пенсіонерів, транспортні засоби (коні, велосипеди), домашня худоба, які належали персональним пенсіонерам, не підлягали оподаткуванню. Вони одержували безкоштовне і позачергове медичне обслуговування. Їхні діти, якщо навчалися у навчальних закладах, мали першочергове право на стипендію. Пенсіонери республіканського значення мали право безплатного проїзду комунальними залізницями. Права персональних пенсіонерів, їхні пільги та умови надання були виписані в інструкції НКСЗ УСРР від 29 серпня 1935 р. Вони фактично не змінювалися протягом наступних років. 25 березня 1937 р. НКСЗ та Наркомюст УРСР видали інструкцію «Про порядок порушення клопотань про призначення персональних пенсій республіканського значення», делегувавши права таким установам: ЦК КП(б)У, наркоматам, бюро обкомів партії, президії облвиконкомів, командувачам військових округ. Для порушення клопотання необхідно було подати такі документи: автобіографію, трудовий список, довідку про партійний стаж, довідку про склад утриманців, про розмір зарплати, акт лікарсько-трудової експертизи³³.

Протягом другої половини 30-х рр. пенсійне забезпечення зазнало певної уніфікації, позаяк були скасовані всі попередні нормативно-правові акти, внесені корективи до діючих законів, які, незважаючи на явні недоліки, свідчили про функціонування в УРСР системи пенсійного забезпечення основних категорій населення. Загальна кількість пенсіонерів, порівняно з 20-ми роками, зменшилася, а рівень забезпечення пенсіями та соціальними допомогам не перевищував двох третин контингенту НКСЗ. Існували політико-ідеологічні обмеження при встановленні пенсій, особливо для науково-педагогічних працівників. Розміри пенсій для окремих груп пенсіонерів суттєво збільшилися протягом другої половини 30-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Социальное обеспечение в Советском Союзе. – М., 1936. – 44 с.; Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1938. – 47 с.; 2. Араков В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1959. – 94 с.; 3. Родионова Е.И. История социального страхования в СССР. Вып. 1 / Под ред. проф. Н.А. Виноградова. – М., 1966. – 33 с.; 4. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1968. – 79 с.; 50 лет Советского социального обеспечения. Материалы конференции / Под ред. министра социального обеспечения РСФСР Д.П. Комаровой. – М., 1968. – 177 с.; 5. Слобожанин В.П. Система социального обеспечения при социализме: Автореферат диссертации... канд. экон. наук. – Минск, 1973. – 25 с.; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6463. – Арк. 14; 7. Там само; 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (Далі - ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2534. – Арк. 1; 9. Там само. – Спр. 2524. – Арк. 21; 10. Там само; 11. Там само; 12. Там само. – Ф. 1240. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 44; 13. Збірник законів УСРР. – 1935. – №23. – Арк. 136; 14. 33 УСРР. – 1935. – №22. – Арк. 125; 15. Там само; 16. 33 УСРР. – 1935. – №38–39. – Арк. 182; 17. Там само.; 18. 33 УСРР. – 1937. – №9. – Арк. 30; 19. 33 УСРР. – 1937. – №48. – Арк. 169; 20. Соціальне забезпечення. Збірник законодавчих і директивних матеріалів // Матеріали упоряд. Л.М. Брушловський і В.І. Корбут. – К., 1939. – С. 48–49; 21. Там само. – С. 71–73. 22. Там само. – С. 83–84. 23. 33 УСРР. – 1934. – №14. – Арк. 114. 24. 33 УСРР. – 1934. – №28. – Арк. 241; 33 УСРР. – 1936. – №13. – Арк. 59. 25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6463. – Арк. 46; 26. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк, 2004. – 455 с.; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – 648 с.; 27. 33 УСРР. – 1938. – №19. – Арк. 70; 28. Там само; 29. Там само; 30. 33 УСРР. – 1935. – №20. – Арк. 108; 31. Там само.- 32. Там само. 33. 33 УСРР. – 1937. – №33. – Арк. 130.

І.І. Ніколіна

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ ТА ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ. НА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ

Загальноосвітня школа УСРР в 20 – на початку 30-х рр. ХХ століття була важливою складовою політичного, економічного та культурного життя. Їй як найважливішому чиннику культурного будівництва в період піднесення української культури, національного відродження в Україні та процесу "українізації" (як складової частини загальносоюзної політики коренізації) відводилась головна роль.